

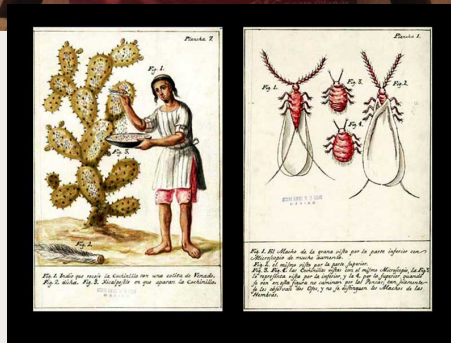
Jardín Etnobiológico de Oaxaca

Mi chech nüik

Ombeayiüts (Huave, San Mateo del Mar)

Dactylopius coccus

Mi chech nüik

Alejandro de Ávila Blomberg ¹ y Mariana Zarazúa Carbajal ²

¹ Jardín Etnobiológico de Oaxaca ² Investigadores por México Secihti/Jardín Etnobiológico de Oaxaca mariana.zarazua@secihti.mx |

Nombre en el siglo XVI

- **pèa**: zapoteco de Tlacoahuaya

Aküalaats nej at miün mi nüt nej

- **baguüu'g**: zapoteco de San Lucas Quiavini
- **beguug** : zapoteco de Mitla
- **bwa**: zapoteco de Chichicapan
- **má bi?a**: ('animal nopal'): zapoteco de San Juan Mixtepec

Nop nine nimal aaga mi chech nüik, atang wüx ombas nüik. Ngomatüch adam noik nine os, aton among adam noik nine osab lentej. Ajküw chech netsambüw, ndoj ajküw nchikiw ajientsüw wüx nerrar aküalaajtsüw aaga nine mi chech nüik. Ajküw aküalaats nine mok küy ajiürüw ombeayiw nejiw niüng andoy mi yow xiül ngwa mi kiej nimal.

Aaga mi chech nüik ajiür gajpowüw aküalaats nej, atangüw tixiül miün Argentina atüch nngiün andüy Texas, a miün noik tatangüjchiw mixejchiiüts. Aagüy ajüik tatangüjchiüts xeyay neat tamong, tarriüjtaats aaga manetam ikoots. Matangücheran mi chech nüik tarang xeyay najneaj, tambeol mi kambajaats nawüw kawak oküiaj México, kos tüüch ikoots nakants nenchomüy lamajiür xeyay gajpowüw koik miow neat. Asoik "nejinin mi chech nüik" kos ajlüy pálwüx atangüw tixiül. Atam nejiw mandoyiw miyow nüik atkiay apaküw. Ajlüy pálwüx ajiür ran ombas nej, nendüüchndüüch at miün tarrang, nganüy aaga nejinin mi chech nüik ajiür ombas atnej najndot, ran najndot, ngome nael chajkiaw.

¿Ngiane apak?

Aaga nejinin mi chech nüik atang wüx ombas natangücheran nüik, xiül atangücheran tiül México tanomb. Ajlüy noik ajaraüw mi nüt nej tiül Tipajteam "nopal San Gabriel" nganüy aaga al noik mi nüt nej "nopal de Castilla", ngome nawüw España. Atangüjchiw ijpüw nüik nengüy tiül mi iüt Jardín küy, niüng apdom mijaw ngün nejiw nop nop, kos aop aaga nüik San Gabriel nelitlit nateaik, mi mbaj nej nakants maril, nganüy aop nüik Castilla najpos, mi mbaj nej maril. Mi sats ijpüw nüik laangomajiür kos a nipilan la majchiüw masap ombas, atkiay ngomajiür ael atangücheran mi chech nüik.

Ajküw natangücheran nüik niüng atangücheran nejinin mi chech nüik nerrin ombasüw atkiay nej nine mok küy, ndoj apdom majiürüch a miün niüng ngome nerrar xeyay: ngomaiük nerrar iüt at

miün ngomaiük nekawüx nakind iüt. Ajtex kawüx wüx omal tiük kos ajmiük nakind. Tiül Tipajteam tanomb atangücheran tiül Mixteca, tiül najmiük iüt, tiül tak tiük aton tiül mbeay titiük.

¿Ngineay ajüik ombas nej?

Ajlüy nench, ajlüy nüx. Aaga nüx mi chech nüik newiling, ran ombas nej at miün nandan asapüy wüx nüik. Ngome xol xolüy kos najal ombeay nej, atnej nots narix ombeay najchow, asapüy nandan tiül omeaats aop nüik. Aaga nench mi chech nüik ma nine nej nogomatüch adam nüx, ajjür mi lüm nej, apdom majlül, ngomapak xeyay, amiün ijpüw nüt. Al wijkiamoj nine nejw nalitlit nakants ombasüw kos nganaw matüch ram ombasüw. Ajjerüw oleajiw naag ajüiw wüx ombas nüik. Atkiay wüx teatangüw langom majüyw kos apmajiërüw wüx ombasüw cer. Ajküw nüx wilingiejow nganüy nench arang noik ombiüm atnej nine narix najchow. Wüx apmatang apmaw tiül ombiüm nej najlül.

Aagüy noik nine mok natangücheran, nejnin mi chech nüik ngomapak ndot ngomajlüy nipilan monjaw nej. Netam majiürüch wüx ajmiük napak ijchiür. At miün netam apalaran tembas palwüx mok ndea matiw aaga nine mok küy. At miün ngondom majntsop palwüx mi chech nüik najlüy tixiül makiiüb a nejnin ijpüw wüx nop nüik ngondom. Kos aaga mi chech nüik natang tixiül ambiy aaga nejnin mi chech nüik, kos nerrin, at miün apdom mambiye nüik. Aaga nüik apalaran tiül ombiüm atnej otüeng korrül ayaküch sats atkiay ngo müt nej waküx, ngwa keik kos netooch. Nipilan atajküw majneaj mi nüik nejw, ngome amiün ayaj arangüw, mi nipilan Tipajteam at miün acheniw pom, candeal, arangüw rosar kos andiümüw nine mok küy.

¿Kwane ajawaats wüx ngineay tamongoch?

Ningüy tiül Jardín Etnobiológico tiül Tipajteam lanajawan nginiay aaga nine mi chech nüik küy tatangücheran makiiüba nüik kos tayarich nenchomüy ombasaran, wüx ajküw nipilan nganaw marang mi najiütüw nejw apiürüw naxiül mapaküw tiül ajküw nine kambaj at miün wüx nganaw mayariw nine mi chech nüik manchomüw apixaw. Sapiüangan aaga nüik “de Castilla” akiiüb a nine mi chech nüik aliün mapak wüx takiürab am tiül müx andojkiwe ndek miün kawak oküiaj México andüy kawak oküiaj America (Sudamérica), atkiay tapakücheran aaga nenchomüy kiaj tiül nerraar kambaj at miün niün ngome xeyay nerraar atnej tiül Tipajteam. Nengiün ajküw incas, at miün ajküw mi kambaj los Andes tandiümüw a nakants kiaj.

Ajküw tanomb nawiig andeak ajüik tiül Tipajteam ajlüy xeyay atangücheran aaga nine mi chech nüik küy wüx nganaw mapeayiwe europeos. Mixteca akiiüb pinowan najmiük iüt nejw ajkaniün awüniw aaga nine mok nenchomüy küy majchiw Tenochtitlan, niüng ajlüyiw mexicas. Ndoj ngojniaj apiayiwe europeos, ajküw nine kambaj küy teleám miün mapaküjchiw aaga nenchomüy küy manajneaj taw tiül aroomb akoik miow neat, ndoj ajküw ingleses makiiüb alemanes tarangüwa anilina tiül gajpopeak akoik miow ik miow gajpowüw neat(1850). Tiül aroomb akoik miow neat aaga nine mok küy tiül Tipajteam tajnap najneaj ajnap tiül meáwan kambaj. Tüüch majiür tomiün at miün tadam a kambaj tiül Nueva España. A miün kambaj México makiiüb Puebla manadamüw andüb miün Tipajteam.

Tajlüy mi xiül xiig, mi xiül chicolüt at miün olam, apiürüw netiün andüy nipilan ngomajiürüw poch nerangüw najiüt tiül nadamüy iüt niün apiürüch, aaga nine mi chech nüik tajlüy deam tewix nipilan nawüw tiül nine kambaj, niüng axomüw omeaajtsüw ngineay najneaj apakücheran nine mok küy. Ajküw españoles taxomüw xeyay tomiün wüx, anüjpiw andüy meáwan kambaj. Ajküw netaag mandar at miün monjiür najiüt tea majiürüw ajküw nine kambaj tiül Tipajteam. Nganüy xeyay mi iüt kambaj tiül Tipajteam comunal nejw.

Wüx Benito Juárez, tajiür gajjik neat, tajüy miün Guelatao andüy Tipajteam, tapeay aniüngüw Maza, niüng Josefa mi koj nej nerang najiüt kiaj. Neje nine nench kiaj naw tiül tiük tarang najiüt tiül noik iüt niüng atangüjchiw nüik makiüb nine mi chech nüik. Tamong xeyay neat, tamong temal nej Juárez tapiüng ajküw monüjpeay tiül Tipajteam lasap ombasüw ngomajiür nael anüjpiw nine mi chech nüik, atkiay ngo mayambüw kwane al noik manüjpiw.

¿Ngiane naw aaga nenchomüy, kwane alndom manchomanaag?

Mi yow omeaats aaga ajküw nine mok küy atnej kiej tiül ombasaats, at miün atnej mi kiej nimal. Aaga mi yow omeaats nine mi chech nüik ajiür nachiiich mi nüt nej ácido carmínico, agüy üüch majtep akants. Aaga ácido carmínico ambeol mewüney nine mi mok nüik ngomajiür nael nekoy tiül mi xiüt aons at miün ambeolnej mewüney ngo müet nej chok ngwa palwüx nadam mok. Nayarich atnej nenchomüy, aaga ácido carmínico ajiür najneaj neüik tiül atil teat nüt at miün tiül yow. Wüx menchom, apdom mangowücheran ngineay anchom: leaw nachiiich, atnej mi yow lemoen apaküüch nakants ombas andüy tiül nakants maril, nganüy mi yow posoel ngwa ngwiat angowüch marang naét nakants andüy tiül nambeots. Aton ajiür al noik najneaj aaga nine mi chech nüik awün ikoots wüx ambel atil teat nüt wüx mitaajkats, ngome atnej altiül nenchomüy. Tiül Tipajteam aaga nine mi chech nüik küy anchom milan sap akiiüb onts ombeay tajkoch, kos aaga ácido carmínico asapüy manajneaj wüx mi eed nimal. Nipilan monjüy monaw Teotitlan akiiüb Santa Ana del Valle ayariwe nine mi chech nüik küy manchomüw leaw apixaw ajüyiw oküiaj milan sap, nganüye San Pedro Cajones ayariw manchomüw püy ajüyiw naag ons ombeay tajkoch. Tiül Xeyay kambaj asap ombasüw ajküw montaj asojkiw jal nenchomüy naag nine mi chech nüik wüx majlüy nangox nüt, wüx nop nüx mengoch owix. At miün tetamb nenchom nüeteran atnej nicoatole, noik nüeteran arangüch naag os naweal ajlüy. Tiül México, ajlüy nangan nitiül nanchoram najpos nakants leaw omeaatsaran atkiay anchom nine mi chech nüik atkiay ajaraw ngün najtix nitiül.

Pech México andüy menkiaj palwüx kambaj, ajküw monchom nawiig tandiümüw a mi chech nüik kos xeyay najneaj anchom, najtep nakants ngua najpos. Apdom mandeakaats mi chech nüik tiül Tipajteam tambeol xeyay México andüy tiül arte andüy meáwan kambaj. Nengüy tiül Jardín Etnobiológico lajngot natangüjchiün a nejinin nine mi chech nüik tiül ayaíw kaw tiül nimiow akoik miow nimiow pikiw neat (2024), Dios mangüy nej teat nenchom Édgar Jahir López Trujillo, najneaj omeaats mbaleoy. Sapiüran akas aop nüik de Castilla niüng ngomael ajlüiw, atkiay ajküw nipilan apeayiw majawüw ngitow ambeat atam nine mok küy, atkiay ajküw namix nine monkiajchay miünüw.

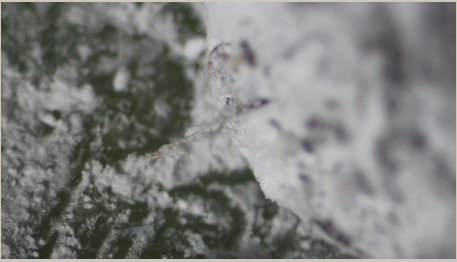
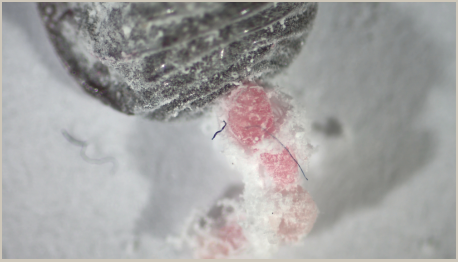
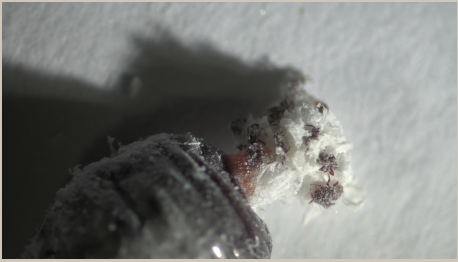
Traducción y voz en lengua **Ombeayiüts** (Huave, San Mateo del Mar):

Noe Pinzón Palafox* (San Mateo del Mar)

Museo Textil de Oaxaca

*

Editor responsable: Enrique Scheinvar Gottdiener , escheinvar@gmail.com

Forma de citar:

. Mi chech nüik v.1.00 *Cédulas del Jardín en lenguas originarias*.

https://cedulasdeljardin.mxcedula/JebOax/grana_huv accesado el 12 de junio de 2026

Versiones previas: v.1.1

Licencia. Se concede permiso para copiar, distribuir y/o modificar este documento bajo los términos de la Licencia de Documentación Libre de GNU, Versión 1.3 o cualquier versión posterior publicada por la Free Software Foundation; sin Secciones Invariantes, Textos de Portada y Textos de Contraportada.